

УДК 340.114:316.462:347.9(477)

ІНДЕКС ДОВІРИ ДО СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ Й КРИТЕРІЇ

Віталіна НОВОСЕЛОВА,

аспірант кафедри історії та теорії держави і права
Запорізького національного університету

SUMMARY

The article examines the credibility of the judiciary in Ukraine and justified by the need to develop an index of confidence in the judiciary, its concepts and criteria. The author argues that restoring public confidence in the judiciary is an important part of the judicial reform. The author proves that the object of professional evaluation index of confidence in the judiciary should be the courts of all instances and subject – a wide range of public and evaluation criteria: the independence of the judiciary; authority of the judiciary; Social Responsibility judiciary.

Key words: confidence in the judiciary, judiciary, index of confidence in the independence of the judiciary, judicial reform.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується довіра до судової влади в Україні та обґрунтовується необхідність розробки індексу довіри до судової влади, його поняття й критеріїв. Автор доводить, що відновлення суспільної довіри до судової влади є важливою складовою судової реформи. Автор обґрунтовує, що об'єктом професійного оцінювання індексу довіри до судової влади мають стати суди всіх інстанцій, суб'єктом – широке коло громадськості, а критеріями оцінки – незалежність судової влади, авторитет судової влади, соціальна відповідальність судової влади.

Ключові слова: довіра до судової влади, судова влада, індекс довіри, незалежність судової влади, судова реформа.

Постановка проблеми. Євроінтеграційна спрямованість політико-правового розвитку України у якості першочергового завдання ставить перед нею вкрай важливу проблему, яка потребує нагального вирішення – створення для людини такого правового, економічного, політичного, соціального, інформаційного й культурного середовища, яке дозволяє їй відчувати себе вільно, безпечно, захищено, впевнено. Це стосується всіх людей рівною мірою, незалежно від раси, національності, статі, політичних і релігійних уподобань, здоров'я, фінансового стану й інших можливих критеріїв. Досягнення такого становища можливе лише в демократичній державі, в якій панує принцип верховенства права, який з поміж-іншого гарантує належний і своєчасний захист прав і законних інтересів громадян. Відтак у країні судова влада, поряд із законодавчою і виконавчою, є відповідальною перед громадянським суспільством, а правові суперечки між особами, особами й державою розглядаються досить неупереджено й незалежно від посадових осіб.

Актуальність теми. Довіра до державної влади в цілому, судової – насамперед, у кризові періоди державного й суспільного розвитку виходить на перший план, набуває різних форм і проявів. Високий рівень довіри до державної влади відкриває перед нею майже необмежені можливості суспільних реформ, і навпаки – відсутність довіри ускладнює, а в то й унеможливує кроки у напрямку її реформування. За наявності високого рівня довіри населення до органів державної влади соціально-політична ситуація в країні є стабільною, взаємодія державних структур і громадянського суспільства та якість роботи державного апарату є належними. Цілком закономірно, що уряди сучасних країн, політики, державні діячі намагаються отримати певний «кредит» довіри, докладаючи до цього значних зусиль.

Провідні вітчизняні вчені та практики поділяють думку, що «реалізація ініціатив реформування судової системи нерідко відповідала європейським стандартам більше за формою, ніж за змістом, здійснювалася як копіювання певних частин закордонних моделей без урахування особливостей національної правової та судової систем України. Зазначене призвело до того, що якість та ефективність

функціонування судової влади тієї організаційної форми, яка зараз існує, перестала задовольняти очікування українського суспільства. «Суспільство повинно відчувати в наших судах захист і довіряти судовій владі, що загалом сприятиме підвищенню рівня довіри до держави» [1, с. 7]. Фактично йдеться про відсутність довіри громадськості до судової влади.

Ураховуючи зазначене, проблеми формування довіри до судової влади в Україні є досить актуальними і нагальними. Складовою проблематики формування довіри до судової влади в Україні є питання критеріїв визначення (оцінки) довіри громадян до судової влади.

Саме тому **метою статті** є дослідження критеріїв визначення довіри до судової влади, а на їх основі – обґрунтування Індексу довіри до судової влади в Україні у відповідності з європейськими стандартами судочинства.

Методологічним підґрунтям роботи слугують здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, як досліджували проблеми функціонування й вдосконалення судової влади в Україні, зокрема таких, як: В. Бринцев, В. Городовенко, А. Демічев, В. Долежан, С. Іваницький, А. Ілюхін, О. Капліна, Л. Карназова, С. Лисенков, І. Марочкін, Л. Москвич, С. Мокринський, І. Назаров, С. Погребняк, Я. Романюк, І. Русанова, С. Шевчук, Б. Футей та ін. У контексті пропонованого дослідження особливої уваги заслуговують і здобутки вчених, які зверталися до проблематики довіри до державної влади в цілому, адже судова влада є її складовою, насамперед таких, як: Є. Бистрицький, А. Бова, Г. Зеленько, А. Колодій, Н. Ісхакова, І. Мартинюк, Н. Соболева, В. Степаненко, Ю. Савко, В. Сукачов, Ю. Таран та ін.

Оскільки довіра до судової влади є складним, суперечливим явищем, у статті використовувався комплексний підхід, поєднання здобутків теоретичних та галузевих юридичних наук, а саме: теорії держави і права, судових і правоохоронних органів, конституційного права, порівняльного правознавства. Базовим у дослідженні є положення, що довіра до судової влади є соціальним явищем, яке співіснує і перетинається з такими явищами, як довіра до державної влади, суспільна свідомість, моральна свідомість, правова свідомість. Саме тому важливим і необхід-

ним у її дослідженні є також використання здобутків таких наук, як соціальна філософія, антропологія, психологія, соціологія. Основою методології дослідження довіри до судової влади є міждисциплінарний підхід, сукупність предметно обумовлених підходів, принципів і методів пізнання, насамперед таких, як діалектичний, системний, порівняльний, структурно-функціональний.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукових джерел свідчить, що в соціально-гуманітарних науках у дослідженні феномену довіри як соціального явища можна виокремити три основні підходи: культурологічний, інституційний і концепцію соціального капіталу. Так, з позицій культурологічного підходу основним джерелом довіри є міжособистісна взаємодія. Згідно з інституційним визначальними у становленні довіри є зовнішні, а не внутрішні чинники (насамперед стосовно політичної довіри та раціонального підґрунтя політичних процесів). Особливої уваги заслуговує третій підхід – концепція соціального капіталу (Дж. Коулмен, Р. Патнам). Прихильники цього підходу розглядають довіру впливовим чинником стабільності системи поряд з нормами та мережами взаємодії. У межах соціальної взаємодії формується як міжособистісна довіра, так і довіра до інститутів суспільства. Певною мірою цей підхід поєднує та узагальнює попередні – культурологічний та інституційний.

Сучасні дослідники феномену довіри звертають увагу на те, що в XXI столітті змінилася роль самої довіри. «Тепер вона асоціюється в першу чергу з аналізом тих ризиків (Е. Гідденс, П. Штомпка), які несе людині взаємодія з іншими людьми або інститутами держави. Подолання невпевненості щодо власної компетентності в окремих питаннях, прагнення перекласти частину своїх повноважень та відповідальності стають основою розвитку довіри між членами окремих груп та по відношенню до держави в цілому» [2, с. 7].

У сучасних гуманітарних науках у найбільш узагальненому вигляді довіра розглядається як багатоаспектний феномен, існування якого є життєво необхідним як для демократичних, так і для тоталітарних чи авторитарних суспільств. Довіра до державної влади в цілому, судової влади зокрема, забезпечує інтегрованість суспільства, його стабільність, функціональність і цілеспрямований розвиток. Значна міжособистісна (горизонтальна) довіра сприяє становленню довірчих відносин на рівні інституційної (вертикальної) взаємодії.

Відомий український вчений Л.М. Москвич суспільну довіру до суду вважає показником ефективності судової влади [3, с. 25–30]. Саме тому, на її думку, «серед найважливіших завдань, що стоять перед судовою владою в державі, – здобути довіру громадян, зміцнити свій авторитет і підвищити соціальний статус у суспільстві», адже світовий досвід свідчить, що справедливе правосуддя й ефективна судова система є там, де судова влада користується довірою громадян.

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що вкрай важливим є цілеспрямований процес реформування судової влади в Україні, що уможливило б відновлення довіри громадян до судової влади. При цьому постає питання пошуку й обґрунтування критеріїв, на основі яких можна буде вимірювати, оцінювати ступінь суспільної довіри до судової влади.

Доцільність обґрунтування Індексу довіри до судової влади детермінована низкою практичних і теоретичних чинників. Практична й наукова необхідність полягає в тому, що наявність такого Індексу уможливить, по-перше, визначення кількісних і якісних показників довіри до судової влади, її реальне а не уявне існування; по-друге, застосування Індексу сприятиме виявленню найбільш слабких

місць у каналах формування довіри, відтак – окреслить напрями відновлення довіри до судової влади; по-третє, використання даних, отриманих у результаті застосування Індексу, слугуватиме підґрунтям реформування всієї судової системи; по-четверте, Індекс сприятиме виявленню прогалин у функціонуванні судової системи крізь призму відповідності європейським правовим стандартам судочинства.

Слід зауважити, що свого часу в 2013 р. в Україні Європейською Бізнес Асоціацією було запропоновано Індекс довіри до судової влади (Судовий Індекс), який вимірюється раз на рік і складається з трьох рівноправних оцінок: 1) оцінки рівня довіри до судової системи з боку керівників компаній-членів Асоціації – основних споживачів послуг з юридичного супроводу у судових органах; 2) оцінки ефективності (неупередженості та об'єктивності) судової системи з боку професійного середовища. До цієї аудиторії відносяться «in house» юристи компаній-членів Асоціації, юристи юридичних/консалтингових компаній, що надають професійні послуги та забезпечують юридичний супровід клієнтів у судах; 3) середньої оцінки 8-ми критеріїв організації та діяльності української судової влади з боку професійного середовища, таких як: прозорість судового процесу; кваліфікація та професіоналізм суддів; відповідність строків прийняття судових рішень законодавчим термінам; якість (обґрунтованість, вмотивованість) судових рішень; справедливість судових рішень; доступність судових рішень (зручність та відкритість Єдиного державного реєстру судових рішень); передбачуваність результатів судового процесу по аналогічних питаннях; незалежність судової системи від органів державної влади, фактична доступність судового захисту (реалізація права на судовий захист) [4].

Перша хвиля вимірювання була здійснена в 2013 р., друга – в 2014 р., третя – в грудні 2015 – лютому 2016 р. [5]. Згідно із судовим індексом: 1) інтегральний показник: 1 хвиля – 2013 – 2,02; 2 хвиля – 2014 – 2,21; 3 хвиля – 2015 – 2,24; 2) довіра до судової системи з боку керівників компаній відповідно за хвилями: 1,72, 1,79, 1,64; 3) загальна експертна оцінка: неупередженість та об'єктивність судової системи відповідно за хвилями: 1,96, 2,14, 2,30; 4) середня оцінка складових організацій та діяльності судової влади відповідно за хвилями: 2,39, 2,70, 2,78.

Отже, Індекс засвідчив незначне зростання довіри до судової влади та наближення його до нейтрального значення. Водночас, урахувавши те, що об'єктом професійного оцінювання є лише адміністративні та господарські суди трьох інстанцій, низка судів залишилася поза оцінюванням, а отже, зазначений судовий Індекс не відображає належним чином рівень довіри громадян до судової влади.

Враховуючи зазначене, доцільним є формування такого Індексу довіри до судової влади, який би об'єктивно й більш повно відображав рівень суспільної довіри до судової влади в Україні. Вважаємо, що, по-перше, Індекс довіри до судової влади має відображати позицію всього громадянського суспільства, враховувати ставлення як пересічних громадян, так і більш широкого професійного середовища. У виявленні рівня суспільної довіри до судової влади важливим є залучення до оцінки не лише експертів, а й більш широкого загалу громадськості, зокрема діючих адвокатів, юридичних представників, представників засобів масової інформації, представників неурядових організацій, власників або керівників великих, малих і середніх підприємств, науковців, пересічних громадян, представників ув'язнених. Індекс Довіри до судової влади має об'єктивно враховувати і думку тих, хто бере участь у загальних судових суперечках (у тому числі в кримінальних, сімейних, виборчих, цивільних справах, у питаннях спадкування); у суперечках, які, як правило, на порядок

перевершують чисельністю великі, резонансні економічні справи, зареєстровані в країні.

По-друге, Індекс довіри до судової влади має охоплювати не лише адміністративні та господарські суди трьох інстанцій, а й інші суди. На сучасному етапі це загальні суди трьох рівнів – місцеві суди, апеляційні суди, Верховний Суд України. Водночас Індекс довіри до судової влади, який покликаний об'єктивно відображати рівень суспільної довіри, має враховувати ті зміни, які відбуваються в функціонуванні й розвитку судової системи на сучасному етапі. Йдеться, насамперед, про внесені зміни до Конституції України у частині правосуддя та ухвалення задля її реалізації 2 червня 2016 р. нової редакції закону «Про судоустрій і статус суддів» [6].

Метою сучасного етапу судової реформи є комплексне реформування судової системи відповідно до міжнародних стандартів, забезпечення незалежності суддів та спрощення процедури доступу громадян до правосуддя. Важливими завданнями, які має вирішити судова реформа, є імплементація оновлених конституційних засад правосуддя на законодавчому рівні для забезпечення незалежності судової влади, посилення відповідальності судової влади перед суспільством, оптимізація системи судоустрою, а також запровадження нових засад формування та належних механізмів кадрового оновлення суддівського корпусу [7].

Основними складовими судової реформи є скасування судів – «надбудов» – Вищого адміністративного суду України, Вищого спеціалізованого суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Законом встановлюється, що систему судоустрою складають місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд, який є найвищим судом у системі судоустрою. До складу Верховного Суду входять судді у кількості не більше як 200 осіб. У його складі діють Велика Палата Верховного Суду, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд і Касаційний цивільний суд. Верховний Суд має бути утворений протягом 6 місяців з дня набрання чинності цим Законом. Визначається, що у системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ: Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд, який буде розглядати справи, що відносяться до підслідності Національного антикорупційного бюро.

Таким чином, Індекс довіри в найближчому майбутньому має відображати й довіру громадян до нових судів, які будуть створені в Україні найближчим часом.

У контексті пропонованого дослідження особливої уваги заслуговує те, що низка важливих змін у системі судової влади іманентно пов'язана з підвищенням рівня вимог до суддів, кандидатів на посаду суддів, призначенням на посаду суддів, звільненням суддів, посиленням контролю громадськості над доброчесністю суддів. Зокрема, недоторканість суддів обмежується і залишається лише функціональний імунітет. Обмежуються терміни перебування на посаді голів і заступників голів судів. Згоду на притягнення судді до відповідальності дає Вища рада правосуддя. Судді зобов'язані декларувати не лише свої доходи й витрати, а й своїх родичів, які працюють в судах, прокуратурі, адвокатури, на вищих посадах. Запроваджується процедура моніторингу відповідності рівня життя судді наявному у нього та членів сім'ї майну.

Цю процедуру здійснюватиме спеціально створена при ВККС Громадська рада доброчесності. Згідно зі ст. 87 «Закону про судоустрій і статус суддів» Громадська рада доброчесності утворюється з метою сприяння Вищій кваліфікаційній комісії суддів України у встановленні відповідності судді (кандидата на посаду судді) критеріям профе-

сійної етики та доброчесності для цілей кваліфікаційного оцінювання. До її складу пропонується залучити представників громадських організацій, що мають досвід роботи у цій сфері, науковців-правників, журналістів та адвокатів.

Законом передбачено створення Вищої ради правосуддя, яка має бути створена до 30 квітня 2019 р. та складатиметься з 21 члена, з яких 11 обираються з'їздом суддів, 2 призначає Президент, 2 – Верховна Рада, 2 – з'їзд адвокатів, 2 – всеукраїнська конференція прокурорів. 2 – з'їзд представників юридичних вузів і наукових установ. Термін їх повноважень складає 4 роки. Двічі підряд обиратися до Вищої ради правосуддя заборонено. Вища рада правосуддя засідатиме п'ятірками, а її члени матимуть безкоштовний доступ до державних реєстрів та зможуть отримувати відомості з відкритих джерел, щоби перевіряти наведену у деклараціях інформацію.

Аналіз змін у функціонуванні й розвитку судової системи, вимог до суддів і кандидатів на посаду судді переконливо свідчить, що значна їх частина пов'язана з утвердженням в Україні верховенства права, правосуддя, європейських стандартів судочинства, більш високих вимог до правової та моральної культури суддів, критеріїв професійної етики і правил доброчесності, врешті – з підвищенням довіри громадян до судової влади. Враховуючи зазначене вище, до Індексу довіри доцільно буде залучити й оцінку Громадської ради доброчесності, Вищої ради правосуддя.

В обґрунтуванні Індексу довіри до судової влади уваги заслуговує думка Л.М. Москвич, яка вважає, що основними стандартами для визначення ефективності функціонування судової системи в сенсі суспільної довіри до суду можуть бути: 1) незалежність судової влади; 2) авторитет судової влади; 3) соціальна відповідальність судової влади [3, с. 25–30]. Обґрунтовані вченою стандарти для визначення ефективності функціонування судової системи в сенсі суспільної довіри до суду можуть слугувати складовими Індексу довіри до судової влади. Якщо такі складові як авторитет судової влади та соціальна відповідальність судової влади відображені певною мірою у Судовому Індексі, то критерій незалежності доцільно долучити.

При цьому до уваги необхідно взяти той факт, що на практиці існують різні види дослідження судової системи, зокрема її незалежності при створенні загальних числових рейтингів. Ці підходи й досвід країн, що намагаються створити незалежні судові системи, можуть бути використані не тільки як загальні приклади боротьби за незалежність судів, але і як приклади вимірювання та індексації для створення об'єктивного Індексу суспільної довіри до судової влади в Україні.

Індекс Незалежності Судової Системи (ІНСС) використовує критерії, прийняті й у цілому, що діють у більшості країн світу. У результаті ІНСС надає об'єктивну картину відносної незалежності судової системи країни, що відображається в простому чисельному рейтингові.

ІНСС ґрунтується на 30 критеріях, які дозволяють сформулювати комплексну й вичерпну картину судової системи країни: 1) встановлений незалежний статус судді, 2) наявність органу, відповідального за відбір суддів, 3) орган, відповідальний за відбір суддів, складається із представників судової системи, 4) орган, відповідальний за відбір суддів є незалежним від виконавчої, законодавчої влади, президента, 5) наявність органу, відповідального за призначення суддів, складається із представників судової системи, 6) орган, відповідальний за призначення суддів незалежний від виконавчої, законодавчої влади, президента, 7) орган, відповідальний за призначення суддів незалежний від виконавчої, законодавчої влади, президента, 8) наявність органу, відповідального за звільнення суддів, 9) орган, відповідальний за звільнення суддів, складається із представників судової системи, 10) орган, відпові-

дальний за звільнення суддів незалежний від виконавчої, законодавчої влади, президента, 11) наявність органа суддівського співтовариства (союзи, асоціації, ради суддів, інші), який здійснює захист суддів, 12) орган суддівського співтовариства застосовує свої повноваження по захисту незалежності суддів, 13) держава забезпечує адекватне фінансування судів, 14) держава забезпечує суддів адекватною заробітною платою, 15) держава надає судді адекватний соціальний захист і пенсійне забезпечення, 16) суддя призначається на посаду до досягнення певного віку, 17) суддя не може бути переведений на іншу посаду судді (в інший суд) без його згоди, 18) суддя може бути звільнений у випадках, установлених нормативним правовим актом, 19) суддя має статус недоторканності, 20) застосовуються заходи відповідальності до суддів застосовуються, 21) судді у випадку прогалин у праві або в законі мають право розсуду, 22) чи мають право суди визнавати незаконними рішення інших гілок державної влади, 23) обов'язковість вказівок вищих судів для нижчих, 24) підзвітність суддів за винесені рішення, 25) можливості впливу державних посадових осіб на процес ухвалення рішення, 26) можливості впливу приватних осіб і компаній на процес ухвалення рішення, 27) наявність реальних мір відповідальності державних посадових осіб на процес ухвалення рішення, 28) публікація судових актів, 29) запис судових засідань, 30) підвищення кваліфікації суддів [8].

Анкетування або опитування респондентів містить у собі 3 блоки питань, пов'язаних з: 1) механізмом відбору й призначення або обрання суддів, 2) правовим статусом суддів, 3) підзвітністю суддів, 4) звільненням суддів, 5) соціальними допомогами, захистом і охороною суддів, 6) підвищенням кваліфікації суддів і працівників судів, 7) органами самоврядування судів, 8) фінансуванням судової системи, 9) повноваженнями судової системи щодо повноважень виконавчої й законодавчої систем.

Узагальнюючи й систематизуючи основні положення вчених і юристів-практиків щодо критеріїв оцінки довіри до судової влади, враховуючи здобутки й недоліки Судового індексу, доцільним є формування Індексу суспільної довіри до судової влади, який передбачає:

1. Оцінку рівня довіри до судової системи з боку широкого загалу громадськості, а саме: пересічних громадян, представників неурядових організацій, представників неурядових правозахисних організацій, представників ЗМІ, власників або керівників великих, малих і середніх підприємств, державних посадових осіб, представників правоохоронних органів, представників ув'язнених, адвокатів, юридичних представників.

2. Оцінку ефективності (неупередженості та об'єктивності) судової системи з боку широкого професійного середовища: юристів юридичних / консалтингових компаній, що надають професійні послуги та забезпечують юридичний супровід клієнтів у судах, адвокатів, юридичних представників.

3. Оцінку організації та діяльності української судової влади з боку професійного середовища.

4. Оцінку громадськостю та професійним середовищем незалежності судової системи від органів державної влади й фактичної доступності судового захисту (реалізація права на судовий захист).

Оцінка здійснюється за такими критеріями: прозорість судового процесу; кваліфікація та професіоналізм суддів; відповідність строків прийняття судових рішень законо-

давчим термінам; якість (обґрунтованість, вмотивованість) судових рішень; справедливість судових рішень; доступність судових рішень (зручність та відкритість Єдиного державного реєстру судових рішень); передбачуваність результатів судового процесу по аналогічним питанням; фактична доступність судового захисту (реалізація права на судовий захист).

В оцінці рівня суспільної довіри до судової влади в Україні важливим є порівняння Індексу довіри до судової влади (ІДСВ) з Індексом Незалежності Судової Системи (ІНСС), який ґрунтується на 30 критеріях, що дають змогу вивести комплексну й вичерпну картину судової системи країни.

Необхідність співставлення зазначених індексів спричинена насамперед тим, що суспільна довіра до судової влади істотно мірою корелюється із незалежністю судової системи.

Висновок. Відновлення суспільної довіри до судової влади є важливою складовою судової реформи, а тому доцільність і необхідність формування Індексу довіри громадян до судової влади є очевидною і нагальною. Об'єктом професійного оцінювання мають стати суди всіх інстанцій, а суб'єктом – більш широке коло громадськості. Критеріями оцінки мають стати наступні: 1) незалежність судової влади; 2) авторитет судової влади; 3) соціальна відповідальність судової влади.

Світовий досвід свідчить, що тільки там, де діють незалежні суди й судді, де у повному обсязі й відповідно до змісту діють закони, простежується поступальний суспільний, у тому числі правовий розвиток. Попри утопічний характер можливості створення ідеальної судової системи, досягнення абсолютної й повної незалежності судів, низка сучасних демократичних держав досягли значних успіхів у питанні створення належних умов для діяльності незалежної судової влади, що дає змогу користуватися довірою громадян, зберігати стабільність політичних, правових, економічних і соціальних інститутів.

Список використаної літератури:

1. Судова влада : монографія / І.С. Марочкін, Л.М. Москвич, І.В. Назаров та ін. ; за заг. ред. І.С. Марочкіна. – Х.: Право, 2015. – 792 с.
2. Міщенко А.Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / А.Б. Міщенко. – К. – 2010. – 23 с.
3. Москвич Л.М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади / Л.М. Москвич // Вісник Верховного Суду України. – 2011. – № 2 (126). – С. 25–30.
- Європейська Бізнес Асоціація. Судовий Індекс Асоціації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eba.com.ua/uk/about-eba/indices/court-index>.
- Судовий індекс. Третя хвиля грудень 2015 – лютий 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.eba.com.ua/static/indices/EBA_Court_Index_UA_MAR_2016.pdf.
4. Про судоустрій і статус суддів. Закон України від 02.06.2016 № 4734 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/2453-17.
5. Висновок Комітету з питань правової політики та правосуддя 02.06.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59259.
6. Індекс Независимости Судебной Системы (ИНСС) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iji-index.org/iji-p>.